

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**LOCVS : herinnering en vergankelijkheid in de verbeelding van plaats :
van Italische domus naar artistiek environment**
Clevis, C.T.M.

Citation

Clevis, C. T. M. (2013, October 17). *LOCVS : herinnering en vergankelijkheid in de verbeelding van plaats : van Italische domus naar artistiek environment*. Uitgeverij de Buitenkant, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21984>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21984>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21984> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Clevis, Krien

Title: Locvs : herinnering en vergankelijkheid in de verbeelding van plaats : van Italische domus naar artistiek environment

Issue Date: 2013-10-17

Appendix II **TERMINI**

Deze tweede appendix is een soort *glossarium*, een verklarende woorden- of begrippenlijst voor de namen van kamers, ruimtes, plaatsen in de woon- en grafhuizen, zowel binnen als buiten. In het verlengde van de *Haltes*, vond ik *Termini* de beste benaming voor deze appendix. De Latijnse *Termini* (definitie) gaven de criteria en begrenzing van de functie en het gebruik van de *domus* weer. De *Termini* stonden voor bepaalde gangbare definities (een algemeen aanvaarde betekenis van begrippen, termen), een soort encyclopedie. Verder betekent het een begrenzing, een grenspost. *Termini* is tevens de naam van het Centraal Station, het kopstation van Rome.

I **HET WOONHUIS**

afb. 207
p. 220

Hier zet ik de belangrijkste kenmerken van het atriumhuis uiteen.²⁵³

- De *Italische domus*, synoniem voor het antieke stadshuis, was het huis van de gegoede burger.²⁵⁴
- De *Italische domus* was naar binnen gekeerd. Dit betekent dat de *domus* het karakter aannam van een naar buiten toe gesloten woning. Uitgezonderd de *cellae* (aanvankelijk opslagruimtes) die al gauw in de vroege bouwperiode van Pompeii de functie van winkel kregen, was het gehele huis naar binnen toe gericht.
- Het huis had naar buiten toe geen vensters, slecht op braakliggend terrein werden kleine vierkante (ca. 40 (h) × 25 cm (b)) of langwerpige, conisch gevormde vensters (die smaller werden met het zicht naar buiten (ca. 40 × 10 cm) gepermitteerd. Bij buurbouw werden de vensters gesloten. Binnenin het huis kende het atriumhuis een aantal vensters, zoals de boven elkaar gelegen vensters van het *triclinium* met uitzicht op de *hortus*. Daarbinnen werden de ruimtes met zichtlijnen en doorzichten gecreëerd. Deze vensters waren groter om van het uitzicht op de tuin te genieten.
- Het atriumhuis kende in principe drie belangrijke doorgangen, overgangen die de binnen- en buitenruimte en vice versa met elkaar verbonden:
 - a) *Vestibulum/Fauces*: in deze dubbele ingangspartij zat in feite ook al een overgang besloten. Het *vestibulum* stond in contact met de straat en werd gescheiden van de *fauces* door een grote houten deur die halverwege de smalle doorgang met grote ijzeren scharnieren bevestigd werd. De *fauces* was in feite de tweede ingang en stond in direct contact met het *atrium*.
 - b) *Andron*: gang, links of rechts van het *tablinum* gelegen en doorgang naar de *hortus*.
 - c) *Tablinum*, of nog specifieker: de drempel/dorpel in het *tablinum*, als opening naar de tuin. In feite diende het *tablinum* als schakel tussen

het binnen- en buitengebied binnen de omheinde omgeving van het huis.

- Achter de centrale entree bevond zich het *atrium*, een half open ruimte, door een opening in het plafond en wandelgangen door zuilencolonnades gevormd. In het midden van het dak van het *atrium* zat een opening, het *compluvium*, dat naast licht en lucht ook ruimte bood aan het regenwater, dat weer opgevangen werd in het *impluvium*, een vierkant bekken, in het centrum van het *atrium* aangebracht.
- Bewoners van het atriumhuis, de *familia*, waren de *pater familias*, oftewel de *dominus* of *patronus* en zijn familie – inclusief oma, opa en ongetrouwde dochter of zoon – maar ook de slaven en hun familie, de vrijgelaten slaven (*liberti*) en de leraren aan huis.
- Bezoekers waren de *clientes/clientela*, cliënten, *inviti*, genode gasten, *amici*, vrienden.²⁵⁵ De populatie varieerde van nederige clientèle tot aanzienlijke notabelen – en gasten, van belangrijke publieke personen tot vrienden en intimi.
- Centrale ontmoetingsruimte was het *atrium*. Hieromheen concentreerde zich het kruisverkeer van publiek en privaat leven. Het *atrium* was de meest publieke ruimte van de *domus*. Hier ontmoetten alle gradaties bezoek in rang en stand elkaar, in afwachting van de *salutatio* aan de heer des huizes.
- Hoewel de ruimtes multifunctioneel in het gebruik leken, gaf de architectuur er een strakke ordening aan die, afhankelijk van het tijdstip van de dag, privé- of publiek gebruik bepaalde. Ook in de sequentie van de ruimtes zat een duidelijke ordening in hiërarchie, die vooral beantwoordde aan de representatieve functie van de *domus* en zijn *dominus*.
- De architectonische hiërarchie van de ruimtes ging hand in hand met de *salutatio*. Dit gebruik bracht vooral ook een sociale hiërarchie aan in de wandelgang van *vestibulum* tot *tablinum* (en later tot de uitgebreide *hortus*: het *peristylium*). De mate van belangrijkheid van de ruimtes werd dus mede ingegeven door het gebruik ervan en daar beantwoordde de architectuur aan.
- De structuur van de *Italische domus* werd gekenmerkt door een symmetrie ten opzichte van de centrale middenas, die het *vestibulum* via de *fauces* naar het *atrium* verbond met de belangrijkste kamer van het huis: het *tablinum*. In die perspectivische ervaring van de bezoeker, komend uit de *fauces*, het *atrium* overziend (met aan weerszijden de *alae*) en kijkend naar het centrale *tablinum*, geflankeerd door *triclinium* en *andron*, speelde de hiërarchie van de ruimtes een belangrijke rol.
- De *cubicula* en *cellae* lagen daarom vooraan in het atriumhuis en buiten de zichtlijn van de bezoeker.
- Onder invloed van de hellenistische periode zien we in het atriumhuis een verandering optreden. Mede door de sterke economische bloei en het contact met de Grieks-hellenistische cultuur onderging de *Italische domus* een uitbreiding in lengte en hoogte, complexiteit en decoratie. Het *peristylium*, of zuilengalerij vormde als het ware het tweede *atrium*, waarbij de representatieve functie zich als het ware verplaatste naar achterin het huis en

- omliggende tuin(en). Het *tablinum* verdween, of werd verbouwd tot doorgang naar het *peristylum*. Ook de *alae* waren niet langer meer nodig in de functie van wachtruimten voor het *tablinum*. Ze werden *cubicula*. Hoewel fysiek aanwezig in grootte en ingangspartij, veranderde hun betekenis.
- De plattegrond van de *Italische domus* toont een verwantschap met die van duidelijk oudere Etruskische graven. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat het ontstaan van dit huistype in de Etruskische wereld heeft plaatsgevonden.

Betekenis en functie van de verschillende ruimtes

De nummers corresponderen met de nummers van de kamers in het klassieke woonhuis. Ik beperk me hierbij tot die kamers van relevantie zoals beschreven in de uitbreiding van *hortus* naar *peristylum* en in de looproute van binnen naar buiten (zoals ook aangetroffen in het Casa della Caccia Antica).

- I **Vestibulum/Fauces** – Dit was de centrale hoofdentree, in de vorm van een gang, gelegen tussen de twee *cellae*. De hoofdingang had in feite twee portalen, de eerste met de opening naar de straat, de tweede naar binnen (het *atrium*) die werden gescheiden door een grote zware deur.
- II **Cella/Cellae** – De *cella* was een bergplaats, een bewaarplaats of voorraadkamer voor olie of wijn – *cella olearia*, *cella vinaria*, maar soms ook voor de schatkist of het archief, respectievelijk de *arcarii* en de *tabularii*. De *cellae* bevonden zich in de regel voor aan de straat, links en rechts van de *vestibulum/fauces*. De *cella* was een kleine gesloten kamer, een bezemkast, met soms naar de buitenzijde een klein vierkant raam, voorzien van een ijzeren rooster. De kamer kon ook als *cubiculum* dienen voor slaven of beheerders, de deurwachter of portier. De *cella* was dus ook een arbeids- en ‘rustplaats’ voor slaven en beheerders, *dispensatores*. Het was een plaats waar zij zich konden ‘ophouden’. In sommige gevallen was het ook de ruimte voor armen. Naargelang het verstrijken van de dag was de *cella* arbeid-, voorraad-, rust- of slaapkamer voor bijna alle slaven tegelijkertijd. Later in de ontwikkeling van het atriumhuis werden het *cellae tavernae*, winkels, met een opening naar de voorzijde van de straat.
- III **Cubiculum/Cubicula** – Het *cubiculum* was een ligruimte, met tenminste een ligplaats ingericht. Het was een rust-, lust- en ontspanningsruimte voor ‘s nachts en overdag. Het *cubiculum* had een geringe grootte – in verhouding tot de overige ruimtes van het huis – en had gezien het gesloten karakter zijn eigen kwaliteiten. Het was de plaats voor de intiemste gebeurtenissen, zoals geboorte en sterfte (denk hierbij aan het *cubiculum* in de vroegchristelijke grafcultus). Het was de plaats van persoonlijk verdriet. Hier mocht je niet gestoord worden. Het was tevens de plaats van persoonlijk vertrouwen en geborgenheid, waar privéafspraken plaatsvonden. Deze laatste werden echter niet altijd als vertrouwelijk gezien, maar ook als verdacht of bedrieglijk, dus in het geheim en geniep afgesproken. Het was ook een ‘buurkamer’, van gezellig kletsen tot meer intiem onderhoud. In Pompeii zie je

dat sommige *cubicula* onderling met elkaar zijn verbonden met kleine doorgangen. Het *cubiculum* had dus niet een eenduidige functie, zoals wij die in onze moderne slaapkamer kennen. Er bestond een *cubiculum uxoris* en een *cubiculum mariti*, een gescheiden slaapkamer voor respectievelijk de vrouw en de man. Soms was er een gemeenschappelijke slaapkamer, die als ritueel in gebruik werd genomen als verwijzing naar het huwelijkfeest. Het echtelijk bed werd dan tijdelijk opgesteld in het *tablinum*, waarmee het verbond tussen de echtelieden als het ware zichtbaar werd tentoongesteld.

- IV **Atrium** – Het *atrium* was de openbare ontvangsthall van de *Italische domus*. De ruimte fungeerde als centraal bereik binnen de *domus*. Vitruvius onderscheidde maar liefst vijf atriumtypen.²⁵⁶ Andere bronnen maken melding van het *atrium* in openbare ambts- of regeringsgebouwen, het *atrium regium* of het *atrium libertatis*. Algemeen kan gesteld worden dat het *atrium* de meest publieke functie van de *domus* had. Het was de centrale hal van de *domus*, fungerend als openbare dimensie, gelegen achter de *fauces*. De grootte van het *atrium* had betekenis voor het aanzien van de bezitter. Met het toenemende belang van de *salutatio*, steeg ook het aanzien en daarmee de grootte van het *atrium*. Later nam de functie en ook de afmeting van het *atrium* af ten behoeve van het ontwikkelen van het *peristylum*.²⁵⁷
- V **Alae** – De *alae*, letterlijk vleugels, waren de wachtruimtes in het *atrium*. Ze flankerden het *tablinum*, gelegen links en/of rechts van het *atrium*. Hier kon de cliëntèle vertoeven, haar nummer afwachting van de gereserveerde *salutatio*. Vitruvius sprak zelfs over twee *alae*, links en rechts symmetrisch aangelegd van het *atrium*. In de sequentie van opbouw waren de *alae* boven de *cubicula* gelegen en hadden ze in hiërarchie een prerespresentatieve functie ten opzichte van het *tablinum*. Het waren min of meer open ruimtes – te herkennen aan het ontbreken van deurenkozijnen – een constructief bestanddeel van het *atrium*. De hiërarchie was dan ook terug te lezen in de hoogtemaat van de opening van de ruimte naar het *atrium* toe: de *alae* kwamen na het *tablinum*. Daardoor waren de *alae* in gebruik nauw verbonden met het *tablinum*. Het waren de halte(s) voor het wachtende bezoek.
- VI **Tablinum** – Het *tablinum* was verreweg de grootste en voornaamste woonruimte van de familie. Het lag in de lengteas van het *vestibulum* en *atrium*, en direct achter de laatste gelegen. Het was de ruimte waar de *tabulae*, familiedocumenten, getoond en bewaard bleven. Het was de meest representatieve ruimte, waar de *salutatio* plaatsvond. Deze belangrijke ruimte had ook een grote opening, soms afgesloten met een groot houten scherm. In *Herculaneum – Casa di Tramezzo di Legno* – getuigen verkoolde resten hiervan. De grootte van de openingen in het huis gaven de hiërarchie in de belangrijkste kamers aan: hoe groter de opening, hoe belangrijker de kamer. Het *tablinum* stond daarmee op de eerste plaats, dan volgden de *alae* en het *triclinium* en dan de *cubicula* en de *cellae*. Aanvankelijk werd het ook als zomerse eetkamer gebruikt. Later werd dit gebruik verplaatst naar de *zomertriclinia*, grenzend aan het *peristylum*.

- VII **Triclinium** – Het *triclinium* dankt zijn oorsprong aan de drie *clini*, drie eetsofa's, die volgens eenzelfde patroon in de ruimte waren geordend, tegen de linker-, achter- en rechterwand van de ruimte. Aan het mozaïekpatroon op de vloer is de plaatsing af te lezen: om het bewerkte gedeelte in het midden werden de sofa's gepositioneerd. In het *Casa dell'Efebo* zijn drie aanligsofa's gereconstrueerd. Het gebruik van het *triclinium* is terug te voeren op de Grieken. We zien de naam – in het gebruik van het dodenmaal – terug bij de Etruskische en Romeinse (heidense en vroegchristelijke) grafcultus. Het *triclinium* was een van de betere woonruimtes van de *domus* en bij voornamelijk grotere huizen goed te onderscheiden. In de vroegere atriumhuizen bevond deze eetkamer zich vaker naast het *tablinum* (links of rechts daarvan). Met de ontwikkeling van het latere *peristylum*, keerde de ingang van het *triclinium* zich als het ware naar de binnenhof of de tuin. Niet zelden werd er dan ook een *zomertriclinium* gecreëerd. Hoewel de plaats van het *triclinium* variabel was, is het vaak te herkennen aan de rijke wand-schilderingen, het kostbare meubilair, maar vooral aan de uitsparing in het mozaïekpatroon.²⁵⁸
- VIII **Andron** – Het *andron* was de formele gang, die het *atrium* verbond met de *hortus* of latere *peristylum*. Het lag in de regel links of rechts van het *tablinum* en kende dezelfde lengte als deze ruimte.
- IX **Posticum** – Het *posticum* was de zij- of achteringang en de formele ingang voor de slaven en bedienden. Door de ingang werd het hiërarchisch onderscheid gemaakt tussen belangrijke gasten en nederige bedienden.
- X **Hortulus** – De *hortulus* was een tuinvertrek en grensde aan en behoorde tot de *hortus*, een soort overdekte voortuin (een soort serre, of opberghok van de tuin). Het was een afgesloten en omheinde ruimte binnen het tuingedeelte, de *hortus*.
- XI **Hortus** – De *hortus* was de gesloten binnentuin, die grensde aan het *tablinum* (en *triclinium*) van het klassieke atriumhuis. Het was de enige echte buitenplaats van het huis, een halfopen ruimte.
- XII **Peristylum** – Het *peristylum* was een aan vier zijden door zuilen omringde hof, die vanaf de tweede eeuw v.Chr. grensde aan het (eventueel doorgebroken) *tablinum*. Het *peristylum* vormde dan als het ware het tweede *atrium*, waarbij ontmoetingsgewoonten voor genodigden en intimi zich verlegden.
- XIII **Oecus/Oeci** – De *oeci* stonden bekend als voor receptie en partijen bestemde zalen. De *oeci quadrati* of *magni* – oorspronkelijk Griekse benamingen – waren grote vierkante zalen, gegroepeerd rondom het latere *peristylum* vanaf de tweede eeuw v.Chr. Het waren vaak groepen verschillende zalen die zich onderscheidden door hun moderne interieur en kostbare meubilair. In de latere tijd kenden de *oeci* en *triclinia* hetzelfde gebruik.
- XIV **Porticus** – De *porticus* was een zuilengang, een galerij. De *porticus* vormde onderdeel van het *peristylum*, dat uit vier *portici* bestond.
- XV **Exedra** – *Exedra* stamt uit het Grieks en betekent letterlijk 'zit in

vrijheid'. De *exedra* lag aan het latere hellenistische *peristylum*, en bestond uit een grote opening aan de lange zijde, voorzien van zetels en sofa's. De *exedra* werd benut als rustplaats of voor filosofische gesprekken.²⁵⁹

- XVI **Ambulatio** – De *ambulatio* behoorde tot de meer besloten ruimtes. Het was een galerij, een wandelruimte die teruggreep op een gaanderij, *ambulare*, en hield dus een beweging in. De *ambulationes* waren eerder tuin- dan bouwachtig gevormde wandelgangen. In de eerste eeuw v.Chr. groeide de *ambulatio* uit tot een parkachtige omgeving, voorzien van standbeelden. Je zou hier van de eerste huiselijke tuin kunnen spreken.

II HET GRAFHUIS

Het antieke Romeinse grafhuis kende verschillende typen boven- en ondergronds. Er waren *tombes*, *mausolea*, *sepulcri* (grafhuizen) en *necropoli* (dodesteden en grafstraten), *columbaria*, *hypogea* en catacomben. Er is moeilijk onderscheid te maken of de soorten begraafplaatsen specifiek onderaards of bovenaards waren. Beide soorten bestonden aanvankelijk naast elkaar. Belangrijk aspect is dat de antieke grafplaatsen zich altijd *buiten* de muren bevonden. De Romeinse *12 Tafelenwet* verbood *intra muros* te begraven. Hygiëne moet een rol hebben gespeeld. Aanvankelijk begroef men eenvoudig waar men kon, zonder structuur, als het maar buiten de muren was.²⁶⁰ Dodenakkers en grafstraten raakten echter vol en zo is men op een gegeven moment in de tweede eeuw na Chr. begonnen met ondergronds begraven. Zo zijn de *hypogea* ontstaan (natuurlijk gegroeid) en zijn de catacomben bij voorbaat onderaards gepland en van daaruit vertakt. Een ander belangrijk onderscheid dat gemaakt kan worden, ligt in het verschil van omgang met het dode lichaam. In de loop van de tweede eeuw vond er een transitieproces plaats, dat langzaam onder invloed van het christendom gestalte kreeg; de overgang van het cremen naar het begraven van het dode lichaam. *C'è un passaggio dal rito dell'incenerazione a quello dell'inumazione.*²⁶¹ Buiten beschouwing laat ik hier de terminologie van de Etruskische antecedent, de *Tumulus* van Cerveteri. Deze is (in vergelijking tot het klassieke woonhuis) uitgebreid toegelicht in Halte –3.

Columbarium – *Columbaria* (Latijn voor duiventil/columba=duif) waren gemeenschappelijke bijzettingplaatsen voor urnen van een genootschap of van een familie en haar dierbaren. Dit kon inclusief de bedienden en/of vrijgelaten slaven zijn. Het *columbarium* is vooral een typenaam om de plaats aan te duiden waar de urnen neergezet werden. Het betreft een typisch heidens gebruik, waarbij de dode gecremeerd werd en de as in urnen bewaard bleef. Er zijn *columbaria* die zich bevinden in *tombes* en *mausolea*. Zo leidt een wandeling over de *Via Appia* langs *tombes*, waar de *columbaria* tot aan de nok

volgestouwd zitten, dan wel langs onderkelderde mausolea met een aantal nissen verdeeld over drie wanden. Ook zijn er *columbaria* in de vorm van eenvoudige grafhuizen, die zich in een bovenaardse necropolis bevinden, zoals het *Sepolcro Ostiense* (vlakbij de S. Paolo fiori le Mura), *Isola Sacra* (Fiumicino), maar ook de beroemde grafstraat *Scavi S. Pietro* onder de hoofdbasiliek, die oorspronkelijk op de Gianicolus heuvel lag.²⁶²

Tenslotte zijn er *columbaria* die in oorsprong geheel ondergronds gepland zijn. Slechts een eenvoudig huisje, er later neergezet, biedt toegang tot de grafkelder. Soms bestaan ze uit een enkele ruimte (familiegraf van *Pomponio Hylas*), soms uit meerdere aaneengesloten ondergrondse ruimtes (zoals het derde *columbarium* van de *Vigna Codini*, in U-vorm ('ferro di cavallo')).²⁶³ In dit laatste geval betreft het dan een *collegium*, een 'collegio funerario', of 'burial company', die de locatie geheel of partieel verkocht aan groepen of individuen. De grafschachten bevatten, naarmate ze in grootte verschillen, honderden halfronde nissen, *niches* dicht op elkaar. Elke nis had plaats voor twee asurnen, met een deksel afgesloten. Inscripties op kleiplaquettes of marmeren plaatjes vermeldden de namen van degenen van wie de as hier werd bewaard. De meeste *columbaria* bevinden zich in de driehoek Via Tuscolana, Via Latina en Via Appia, nabij de Aureliaanse muur en zijn aangelegd tussen circa 100 voor en 100 na Chr. Alleen al in dit gebied zijn 1.550 tombes gevonden (exclusief de familietombe van Scipione).

Hypogeum – Een *hypogeum* (Grieks: *hypo*=onder, *gaia*=aarde) is een onderaardse ruimte, die gebruikt werd voor godsdienstige rituelen of begrafenissen. Het betreft vooral een ruimteaanduiding onder de grond, die in een aantal gevallen ook de functie had als begraafplaats. Met betrekking tot dit laatste gebruik, zoals ik in de *hypogea* in Rome ben tegengekomen, zijn ze in tijd te typeren vanaf de tweede eeuw na Chr. toen ruimtegebrek ontstond in de *necropoli* en grafstraten. Wellicht is dat de reden waarom in deze oorspronkelijke bovenaardse grafhuizen gewoon een kelder is gegraven en dat het huis daar toegang toe bood. De naam *hypogeum* werd er later aan gegeven, omdat het grafhuis simpelweg onderkelderd werd. Een *hypogeum* droeg vaak het privé-karakter van een familiegraf. Een aanvankelijk bovengronds grafhuis voor een familie, bedienden of genootschap, breidde zich ondergronds uit in een soort gangenstelsel, eventueel in een aantal lagen. Dit gedeelte onder de grond had dus steeds contact met het oorspronkelijke huis en had dus niet zoals de latere catacomben een geheel onderaards grondplan. Voorbeeld van dit type grafhuis is die van *Clodius Hermes*, drie grafhuisjes die geheel geïncorporeerd zijn binnen het gangenstelsel van de catacombe van S. Sebastiano (Via Appia Antica). Het betreft hier drie in oorsprong bovenaardse grafhuizen, die ieder afzonderlijk ondergronds zijn uitgebreid.

Een ander verschijnsel dat zichtbaar werd in de *hypogea* is de veranderende grafcultuur in de omgang met het dode lichaam.²⁶⁴ Dat maakte het karakter van de *hypogea* zo bijzonder. Anders dan bij de *columbaria*, die puur gericht waren op het bewaren van asurnen (en soms askisten), is hier de overgang van grafcultus te zien, die in de vorm van *inhumatie* het gehele lichaam

bewaarde. Met andere woorden zowel gecremeerde lichamen als begraven lijken vonden hun plek in de *hypogea*. Deze werden onderverdeeld in plaatsen voor nissen, *niches*, waarin de as van gecremeerde lichamen werd bewaard, dan wel in de zogenaamde *loculi* (*loculus* is letterlijk kleine plek), waarin het gehele lichaam werd bewaard. Het betrof dan een plek, uitgehoud in de tufsteen, die plaats bood voor één persoon. Soms werden er in de ruimte ook sarcofagen gestald. Deze werden dan weer geplaatst in speciaal daarvoor bestemde halfronde gewelven: *arcosoli*. Beide soorten plaatsen, nissen en *loculi*, bestonden naast elkaar en beide grafculturen werden veelvuldig naast elkaar toegepast. Doordat men er vaker voor koos lichamen te begraven, hebben de urnen echter langzaam het veld moeten ruimen. Andere plaatsaanduidingen zijn een *exedra*, een halfopen ruimte in de vorm van een apsis, een *tablinum*, familiekamer, in de betekenis van familiegraf en een *triclinium*, een eetkamer, waar het dodenmaal genuttigd kon worden. Deze laatste drie benamingen komen tevens voor in de benamingen van antieke huizenbouw, zoals in Pompeii.

Over het algemeen kan gesteld worden dat de *hypogea* aan de uitvalswegen van Rome, dus buiten de muren liggen. De meeste bevinden zich, net zoals de *columbaria*, in dezelfde driehoek van wegen. Een bijzonder *hypogeum* bevindt zich nabij de uitvalsweg Via Salaria op de Via Livenza. Het gelijknamig *hypogeum* dient zich aan in de letterlijke betekenis van het woord als ondergrondse ruimte, maar het is zeer onwaarschijnlijk dat deze als grafhuis dienst deed; het betreft hier een ruimte in de eerder genoemde betekenis van godsdienstig ritueel, waarin een waterbassin ligt besloten.

Catacombe – De naam *catacombe* is afgeleid van het begrip *ad catacumbas*, dat nabij de holtes betekent. De term betreft voornamelijk een topografische aanduiding, namelijk de pozzelaan-groeves, *arenaria*, die getraceerd zijn bij de huidige S. Sebastiano catacombe. Pozzelaan is cement uit tufsteen vervaardigd.²⁶⁵ Kenmerk van dit vulkanisch gesteente is dat het ondergronds redelijk makkelijk te bewerken is, zodra er zuurstof bijkomt wordt het bikkelhard en dus sterk (vergelijkbaar met de mergel uit Zuid-Limburg).²⁶⁶ De eerste catacomben, eind tweede eeuw na Chr., grijpen in plan terug op de *hypogea*, zoals bij de ingang van de catacombe S. Domitella. Deze catacombe vond namelijk haar oorsprong in een zevental *hypogea* (*Ipogeo dei Flavii*), die elk via een eigen trap toegankelijk waren en die genoemd zijn naar de personen of families aan wie deze onderaardse familiegraven toebehoorden. In de vierde eeuw werden rond deze *hypogea* op grote schaal gangen uitgegraven, waardoor ze werden geïntegreerd in het uitgebreide netwerk van de catacombe.

Bij catacomben is er sprake van een ondergronds grondplan, bestaande uit hele grafstraten of *galeria*. Deze straten bestaan vervolgens uit meerdere lagen en verdiepingen, die horizontaal vertakt en uitgebouwd zijn en niet gepland zoals *columbaria* en *hypogea*. Was een gang met graven vol gelegd, dan werd er aan het einde van die gang een nieuwe gegraven. En was die ook weer vol, dan ging men naar een nieuwe laag daaronder. Je kunt dus stellen dat hoe verder de gangen in horizontale reikwijdte en in diepte verwijderd lagen van de oorspronkelijke ingang, hoe jonger ze waren (relatieve

chronologie). De grote uitbreiding van de catacomben vond vooral vanaf de derde eeuw en vierde eeuw na Chr. plaats. De eerdere *hypogea* worden dan opgeslokt in de enorme gangenstelsels van de catacomben. Tevens hadden de catacomben in tegenstelling tot hun voorgangers een openbaar karakter. Iedereen, rijk of arm, kon er begraven worden, daarin maakte het vroegchristelijk geloof geen onderscheid. Catacomben bevinden zich zoals de *hypogea* en *columbaria* bij de uitvalswegen van de stad. De bekendste liggen aan de Via Appia Antica.

Het betrof hier grafplaatsen voor hele lichamen. Binnen de catacomben kende men eenpersoonsgraven: *loculi* en familievertrekken: *cubicula*, gekenmerkt door halfronde bogen: *arcosoli*. De meeste catacomben waren sober gedecoreerd (bepaalde rituele ruimtes of familiegraven) in tegenstelling tot de eerdere *columbaria* en *hypogea*. Wanneer ze gedecoreerd waren, zoals bij bepaalde familiegraven van de rijken, onderscheidde ze zich door fresco's met heidense en vroegchristelijke motieven (*Catacombe Anonimo*, Via Anapo, *Vibia Catacombe* (4de n.Chr.), Via Latina). In sommige catacomben is ook een *triclinium* te herkennen. Het betreft hier een ruimte met zitbanken voor het *refrigerium*, funeraire banket (*Capella Greca* in de *Catacombe S. Priscilla* (Via Salaria), een rituele maaltijd ter inzegening van de dood (zoals in de eerder genoemde *Vibia Catacombe*).²⁶⁷

Het Etruskische antecedent – Crematie en inhumatie bestonden in de Etruskische grafcultuur in alle regionen naast elkaar en de keuze werd bepaald door de familietraditie en individuele voorkeur. Over het algemeen kan gezegd worden dat er meer gecremeerd werd in de noordelijke en centrale regionen (4de–2de eeuw v.Chr.) en meer begraven in het zuiden en aan de westkust.²⁶⁸ De eerste sarcofagen bestonden uit hout of uit steen en werden bijgezet in open groeves in de aarde of rots (de latere Romeinse *fossae*). Een mooi voorbeeld hiervan zijn de archaische *tumuli*, *fossae*, en eenvoudige kamergraven in de *Scavi Lerici* in Cerveteri. In de eerste grafkamers die daarna ontstonden (7de/6de eeuw v.Chr.) werden de doden met bed en al naar binnen geschoven.²⁶⁹ Later werden deze vervangen door stenen bedden, *lette funebri*. Meer eenvoudige imitatiebedden vinden we terug in vakachtige schuilplekken – compleet met kussentje (Cerveteri), uitgekapt in de rotsen (te vergelijken met de Romeinse *loculi*). De bedden zijn voor tweemaal gebruik. Ten eerste dienden ze als grafuitrusting, waarop de doden rustten, ten tweede waren ze vooral bedoeld als ritueel gebruik voor de funeraire banketten. Net zoals in het leven lag de dode aan om de maaltijd te genieten. Zo was de *Tomba del Triclinio* (Cerveteri, 4de eeuw v.Chr.) voorzien van reliëfs en fresco's (van een wildzwijn en een panter) die het dodenbanket verbeeldde. We zien dit gebruik en deze benaming voortgezet in de Romeinse heidense en vroegchristelijke grafcultuur en weerspiegeld in de gelijknamige eetkamer van het klassieke atriumhuis. De drie aanligsofa's – *triclinen* – van waaruit het maal genuttigd kon worden, waren de dodenbedden in de tombes.

Een overzicht van tuinen, gecreëerd of slechts in de verbeelding bestaand, in het hier en nu, en in het hiernamaals:

Arcadië/Arcadisch landschap – Arcadië is de verzamelnaam voor alle fictie die geïnspireerd is op het landleven, dat dan geïdealiseerd wordt gezien door de ogen van de vervreemde inwoner van de hellenistische grootsteden. Onder invloed van de Latijnse dichter Vergilius werd het bestaan van Arcadië nog slechts utopisch: luxe vegetatie, eeuwige lente, vrijheid, levensgenot en liefde, een ideale plaats voor de pastorale liederen. De idee Arcadië wordt geassocieerd met een denkbeeldig rijk van perfecte schoonheid. Dit utopische Arcadië is een samenvoeging van een imaginaire, geïdealiseerde omgeving en de natuurlijke, werkelijke grenzen van ons menselijk bestaan. Zijn bewoners zijn eenvoudige herders, eenzaam rondlopend met kuddes schapen en Vergilius geeft hier het karakter van droefheid en kalmte aan. Door hun lotsbeslommeringen, getergd door liefdesverdriet en melancholie, introduceert hij een tegenpool in het idyllische landschap; de dood doet zijn intrede. Sinds Vergilius heeft Arcadië zich door de eeuwen heen ontwikkeld als een feeëriek land van melancholie en vergankelijkheid.²⁷⁰

Locus Amoenus – Een *locus amoenus*, de ideale plaats, is de antieke benaming voor een idyllisch plekje, paradijs of lustoord. Volgens de romanist Ernst Robert Curtius (1886-1956) is de *locus amoenus* eenvoudigweg een ‘schöner, beschatteter Naturschnitt’ en bestaat de minimale inrichting ervan uit een boom, een wei en een bron. De *locus amoenus* diende slechts het genot en niet het nut (*loca solius voluptatis plena*) en haar genius is de liefde.²⁷¹ Kenmerkend voor alle typen van het lustoord was dus de geborgenheid die ontstond door omheining. Hekken en muren of colonnades moesten er zijn. Daarom is wellicht het architectonisch gevormde eiland, of afgescheiden stuk land, het archetypische van de *locus amoenus* en kan dus alleen maar bestaan met een archetypische omheining.²⁷² Door deze omheining, die al het paradijselijke afschermd van de boze buitenwereld, werd de ideale plaats gewaarborgd.²⁷³ Ook in een latere verschijningsvorm van de *locus amoenus* wordt de natuur – bedacht of geïdealiseerd – altijd in relatie gebracht met de liefde en wordt in de inrichting verwezen naar de hellenistisch Romeinse architectuur (van *peristylia* en *viridaria*). Paradoxaal gezegd: het lijkt of het aardse paradijs in de vorm van de *locus amoenus* zich alleen in de kunst, architectuur en landschapsarchitectuur afspeelt en tot ver in de 19de eeuw ‘verwerkelijkt’ werd.²⁷⁴ De bedachte, aangelegde tuin als aardse paradijs voor de levenden was zowel in Arcadië als in het *Elysium* ook de tuin voor de doden.

Elysium/Elysische of Elyseïsche velden – De tuin voor de doden. In zijn beroemde epos *Aeneis* beschrijft Vergilius het *Elysium* als een paradijselijk oord waar de doden voor eeuwig konden vertoeven.²⁷⁵

Paradijs/Paradisus/Hortus conclusus – Het paradijs is een alomvattend begrip, gebruikt in diverse antieke culturen dat van oudsher synoniem stond voor prachtige tuinen of parken. Het paradijs werd dus oorspronkelijk gezien als een exotisch land, een puur bedachte plek en oorspronkelijk zonder religieuze betekenis. Die betekenis kwam erbij in het christendom. Beroemd is vooral het aardse paradijs van Dante's *Purgatorio*, dat zich op de top van de Louteringsberg bevond en zich met zeven terrassen uit de zee verhief.²⁷⁶ Het paradijs werd ook vaker met een *hortus conclusus* geassocieerd, een beschermde plek, een paradijselijk eiland dat voldeed aan alle criteria van de *locus amoenus*: watervallen, een goed klimaat, volop vegetatie en beschutting.

Viridarium – Het *viridarium* was het gecreëerde paradijs op aarde door de *dominus* in zijn uitgebreid atriumhuis. Het is de werkelijk gerealiseerde *locus amoenus*, die zijn weerslag vindt in de hellenistisch Romeinse tuin.

